वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (३)

०१.०८.२०११

पुनरावर्तनम्

- हकारान्ताः पुंलिङ्गाः
- पदान्ते ‘हो ढः’ इति ढत्वम् ।
- लिट्/लिड्, लिड्भ्याम् ।
- दकारादीनां धातूनां ‘दादेर्धातोर्घः’ इति घत्वम् ।
- धुक्/धुग्, धुग्भ्याम् ।
- द्रुह्-मुह्-ष्णुह्-ष्णिहाम् वा घत्वम् । पक्षे ढत्वम् ।
- मुक्/मुग्/मुट्/मुड्, मुग्भ्याम्/मुड्भ्याम्

- ‘एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः’
- धातोः अवयवः यः एकाच्, तदन्तस्य झषन्तस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च ।
- ‘दुघ्’ इति स्थिते दकारस्य स्थाने धकारादेशे ‘धुघ्’ इति भवति ।

हकारान्तानां प्रयोगाः

- कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिण्न पुनर्विसृष्ट-मायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु । (श्रीमद्भागवतम् - ६.३.३३)
- मधुलिड् - हकारान्तः पुंलिङ्गः 'मधुलिह्' शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् । भ्रमरः इत्यर्थः ।
- सुप्रत्ययः, सुलोपः, 'हो ढः' इति ढत्वम्, जश्त्वम् ।
- एकः शब्दः सुष्ठु ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति (महाभाष्यम् - पस्पशाह्निकम्)
- कामधुग् - हकारान्तः पुंलिङ्गः 'कामदुह्' शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् ।
- सुप्रत्ययः, सुलोपः, 'दादेर्धातोर्घः' इति घत्वम्, भष्भावः, जश्त्वम् ।

- कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक् सर्वशङ्कितः ।
  अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ (महाभारतम् - ५.५४.९०.०.४)
- मित्रध्रुक् - हकारान्तः पुंलिङ्गः 'मित्रद्रुह्' शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् । सुहृद्-द्रोही इत्यर्थः ।
- सुलोपः, 'वा द्रुह...' इति वा घत्वम्, भष्भावः, जश्त्वम्, चर्त्वम् ।
- तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ।
  अथ वाऽस्य पदाम्भोजमकरन्दलिहां सताम् ॥ (श्रीमद्भागवतम् - १.१६.६)
- मकरन्दलिहाम् - हकारान्तः पुंलिङ्गः 'मकरन्दलिह्' शब्दः, षष्ठीविभक्तिः, बहुवचनम् ।

- हकारान्तः पुंलिङ्गः ‘तुरासाह्’ शब्दः ।
- तुरम् = वेगं सहते इत्यर्थे ‘षह मर्षणे’ धातोः णिजन्तात् क्विप् ।
- तुराषाट् = इन्द्रः ।

- तुरासाह् (सुँ) स्
- तुरासाह् ('हल्ङ्याब्भ्यो...' - ६.१.६८ - इति सुलोपः)
- तुरासाढ् ('हो ढः' - ८.२.३१ - इति हकारस्य ढत्वम्)
- तुरासाड् ('झलां जशोऽन्ते' - ८.२.३९ - इति जश्त्वम्)

३३५. सहेः साडः सः (८.३.५६)

- पदत्रयम् ।
- ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ (८.४.५५) इति अधिक्रियते ।
- साड्-रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ।

- तुरासाड्
- तुराषाड्   (‘सहेः साडः सः’ - ८.३.५६ - इति सस्य षः)
- तुराषाट्   (‘वाऽवसाने’ - ८.४.५६ - इति चर्त्वम्)

- तुरासाहौ, तुरासाहः ।

- तुरासाह् भ्याम्
- तुरासाढ् भ्याम्   ('हो ढः' - ८.२.३१ - इति ढत्वम्)
- तुरासाड् भ्याम्   ('झलां जशोऽन्ते' - ८.२.३९ - इति जश्त्वम्)
- तुराषाड् भ्याम्   ('सहेः साडः सः' - ८.४.५६ - इति षत्वम्)

- तुरं सहते इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (३.२.६३) इति ण्विः ।
- लोके तु साहयतेः क्विप् ।
- 'अन्येषामपि दृश्यते' (६.३.१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।

हकारान्तः पुँल्लिङ्गः तुरासाह्-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	तुराषाट्/तुराषाड्	तुरासाहौ	तुरासाहः
	हे तुराषाट्/हे तुराषाड्	हे तुरासाहौ	हे तुरासाहः
	तुरासाहम्	तुरासाहौ	तुरासाहः
तृतीयाविभक्तिः	तुरासाहा	तुराषाड्भ्याम्	तुराषाड्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	तुरासाहे	तुराषाड्भ्याम्	तुराषाड्भ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	तुरासाहः	तुराषाड्भ्याम्	तुराषाड्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	तुरासाहः	तुरासाहोः	तुरासाहाम्
सप्तमीविभक्तिः	तुरासाहि	तुरासाहोः	तुराषाट्त्सु/तुराषाट्सु

हलादिषु प्रत्ययेषु 'हो ढः' इति ढत्वम् । जश्त्वम् । सस्य षत्वम्

सुपि ढत्वजश्त्वषत्वयोः कृतयोः वा धुडागमः

वकारान्ताः पुंलिङ्गाः

- वकारान्तः पुंलिङ्गः 'सुदिव्' शब्दः ।
- शोभना द्यौः यस्यः सः इति बहुव्रीहिः ।
- सुदिव् (सुँ) स्

३३६. दिव औत् (७.१.८४)

- पदद्वयम् । दिवः, औत् ।
- ‘सावनडुहः’ (७.१.८२) इत्यतः ‘सौ’ इत्यनुवर्तते ।
- दिविति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् सौ परे ।

- सुदिव् (सुँ) स्
- सुदि औ   स् (‘दिव औत्’ इति औत्त्वम्)
- सुद्यौ   स्   (‘इको यणचि’ - ६.१.७७)
  - औकारस्य स्थानिवद्भावेन वकारत्वे हलन्तत्वात् ‘हल्ङ्याब्भ्यः..’ इति सुलोपो भवति वा इति प्रश्ने,

- अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् ‘हल्ङ्याप्...’ इति सुलोपो न ।

- सुद्यौ स्
- सुद्यौ र् (‘ससजुषो रुः’ - ८.२.६६ - इति रुत्वम्)
- सुद्यौः (‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ - ८.३.१५)

- सुदिवौ, सुदिवः ।
- सुदिवम्, सुदिवौ ।

३३७. दिव उत् (६.१.१३१)

- पदद्वयम् । दिवः, उत् ।
- 'एङः पदान्तादति' (६.१.१०९) इत्यतः 'पदान्ताद्' इति अनुवर्तते ।
- दिवः अन्तादेशः उकारः स्यात् पदान्ते ।

- सुदिव् भ्याम्
- सुदि उ भ्याम् ('दिव उत्' - ६.१.१३१ - इति उकारादेशः)
- सुद्युभ्याम् ('इको यणचि' - ६.१.७७ - इति यण्)
- सुद्युभिः इत्यादि ।

वकारान्तः पुँल्लिङ्गः सुदिव्-शब्दः

सौ परे 'दिव औत्' इति औकारादेशः

हलादिषु प्रत्ययेषु 'दिव उत्' इति उकारादेशः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	सुद्यौः	सुदिवौ	सुदिवः
क्तिः	हे सुद्यौः	हे सुदिवौ	हे सुदिवः
द्वितीयाविभक्तिः	सुदिवम्	सुदिवौ	सुदिवः
	सुदिवा	सुद्युभ्याम्	सुद्युभिः
	सुदिवे	सुद्युभ्याम्	सुद्युभ्यः
	सुदिवः	सुद्युभ्याम्	सुद्युभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	सुदिवः	सुदिवोः	सुदिवाम्
सप्तमीविभक्तिः	सुदिवि	सुदिवोः	सुद्युषु